

# ЯЗЫКОЗНАНИЕ. ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ (БЕЛОРУССКИЙ, РУССКИЙ ЯЗЫКИ). МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ БЕЛОРУССКОГО, РУССКОГО ЯЗЫКОВ И ЛИТЕРАТУРЫ

УДК 821.161.3:82-1

М. С. Богущ

Установа адукацыі «Баранавіцкі дзяржаўны ўніверсітэт», Баранавічы

## АЎТАРСКАЯ НАМІНАЦЫЯ ЯК СРОДАК ІНДЫВІДУАЛІЗАЦЫІ І ТЫПІЗАЦЫІ ПЕРСАНАЖА

**Уводзіны.** Умовай чалавечых зносін з'яўляецца тыпалагічная і псіхалагічная ідэнтыфікацыя чалавека. Практычная і разам з тым эстэтычная патрэбнасць пабуджае падбіраць да яго пэўную «тыпалагічную мадэль і замацоўваць яе ў слове, якое само па сабе ўжо ёсць абагульненне» [1, с. 15]. Першапачатковыя абагульняючыя формулы, адзначае Лідзія Якаўлеўна Гінзбург, утвараюцца па розных прыкметах, якія належаць розным сферам жыцця. Сацыяльныя формулы пазнавання перакрываюцца з маральна-псіхалагічнымі. Адам Бабарэка так пісаў пра творчасць Лукаша Калюгі: «А вазьмі азначэнні чалавека, у якіх ён падаецца... Гэта ж чалавек бывае розны: і змыслы, і даходны, і ліхі, і не абы-які, і славен, і абрыдзоны, і патрэбны. І гаспадарскі, і наш, і чужы... У кожнага з іх свае граніцы» [2, с. 440]. Прылічэнне да агульнай катэгорыі ёсць «першы крок на шляху індывідуалізацыі» [1, с. 15].

**Асноўная частка.** Тэрмін «намінацыя» мае даволі шырокае значэнне. Гэта стварэнне моўных адзінак, якое характарызуецца намінацыйнай функцыяй, гэта значыць служыць для называння і вылучэння фрагментаў нямоўнай рэчаіснасці, фарміравання адпаведных паняццяў пра іх у форме слоў, словазлучэнняў, фразеалагізмаў і сказаў. Адзінка намінацыі павінна абазначаць, служыць назвай, выдзяляць галоўнае як асобную сутнасць і велічыню. Так, Б. Расэл выдзяляе два тыпы лексічных адзінак, якія выконваюць намінацыйную функцыю: словы (імёны) і словазлучэнні (дэскрыпцыі). На прыкладзе твораў Лукаша Калюгі мы бачым, што часцей ён выкарыстоўвае дэскрыпцыі. Намінацыя змяшчае ў сабе характарыстыку персанажа ці тую яго рысу, што асабліва важная для аўтара, выступае знакам тыпу персанажа. Расійскія даследчыкі адзначаюць, што пісьменнікі XIX стагоддзя думалі тыпамі. Самыя распаўсюджаныя з іх — «маленькі чалавек», «лішні чалавек», пазней — «новы чалавек». У беларускай прозе таксама існуе вялікая разнастайнасць намінацый, якія даюць уяўленне пра адметнасць героя: «няпросты чалавек» і «паветраны чалавек» у Андрэя Мрыя; «непатрэбны чалавек» у Міхася Чарота; «людскі чалавек», «запечны народ», «нясталыя людзі» ў Кузьмы Чорнага; «чалавек ні да чаго» ў Платона Галавача, «цюхцялей» і «недарада» ў Леапольда Родзевіча; «адшчапенец» у Якуба Коласа; «думаннік» і «дзівак у шэрым жупанку» ў Максіма Гарэцкага; «брукавыя людзі», гэта значыць не звязаныя ні з зямлёй, ні з рамяством, у Цішкі Гартнага.

Цэлы шэраг адметных намінацый увёў у айчынную прозу Л. Калюга: «штучны чалавек», «ні госьць ні гаспадар», «каператыйскі сабака», «запачкоўскае дзіця», «краўцы і чаляднікі»; «людзі кручаных дзён», «пустадомкі», «даматуры», «людзі ў сярэднім пер'і».

Прыметай асабовага тыпу служыць паўтаральнасць намінацыі. Арсей Анцішэўскі ў аповесці Л. Калюгі «Ні госьць ні гаспадар» характарызуецца як «прабеглы хлапец» [3, с. 182]; Марка Балук у «Дрыгве» Я. Коласа — «прабеглы чалавечуга». Гэты прыметнік суадносіцца са значэннямі «бывалы», «спрытны», «хітры», «кемлівы».

У люстэрку трапных намінацый адбіваецца рухомая тыпалогія персанажаў. «Пустадомкі», асобы без прытулку, зямлі і рамяства, як іх назваў Лукаш Калюга, у Кузьмы Чорнага пазнаюцца пад іншай назвай — «нясталыя людзі» [5, с. 389].

У творах першай трэці XX стагоддзя даволі распаўсюджана намінацыя «сярэдні чалавек», або, па словах Калюгі, чалавек у «сярэднім пер'і». Падкрэсліваецца нацыянальная адметнасць «малога чалавека» беларускай прозы. Гаспадарлівае, ашчаднае, здольнае да вядзення практычных спраў — вызначальныя рысы гэтага тыпа персанажа. Вылучаецца ён найперш паводле матэрыяльнага ўзроўню асоб, якія «роскашы... не зналі, але й гора не бачылі» [3, с. 507]. «Не галодны, але і не магнат», — гаворыць пра такога героя Кузьма Чорны [5, с. 406]. У аповесці «Утрапенне» Лукаш Калюга апавядае пра лёс сям'і Боханаў. Яны не ведалі гора, бо заўсёды на стале пад абрусам ляжаў хлеб і «кожны сем'янін» мог ад яго адкрыць, колькі трэба. Праўда, затаўка ў гаршку была ў іх «хоць частым, але госьцем...» [3, с. 507]. Прозвішча Бохан, як і прозвішча іншага героя Сітнюк, адносіцца да семантычнага поля «хлеб» і сведчыць пра ўстойлівасць дабрабыту сялянскай сям'і, хай сабе ён і даволі сціплы. Зміцер, герой

аповесці «Ні госць ні гаспадар», азначаны Калюгам як «у сярэднім пер'і чалавек», усяго сабе шукае сярэдняга, памяркоўнага: «як святочнага дня, так добрага суседа» [3, с. 265]. Гэтая аўтарская намінацыя падкрэслівае ментальныя якасці героя, яго талерантнасць. Не будзь горкім, а то праплююць, не будзь салодкім, а то праглынуць — жыццёвы прынцып «сярэдняга» чалавека. Цікава, што падобную па сэнсе намінацыю мы сустрэлі ў навуковай літаратуры. Расійская даследчыца Ганна Рэбель піша: «У пераходную эпоху “маленькі чалавек” паступова і аб'ектыўна робіцца чалавекам “пасярэдзіне” гэта значыць ...чалавекам, які стаіць перад неабходнасцю выбару...» [6, с. 35].

Намінацыя можа быць сродкам апраўдання, ухвалення або, наадварот, асуджэння. «Хатнік» у аповесці «Ні госць ні гаспадар» — гэта загадчык чытальні [3, с. 142]. Нашы продкі ў даўніну называлі так добрага духа беларускай хаты, асацыяцыя з якім надае пазітыву персанажу рэальнаму. Лукаш Калюга часта звяртаецца да намінацыі «добрыя людзі», якая часцей з горкай іроніяй паведамляе пра чалавечую абьякавасць. У Пётравай маці з аповесці «Ні госць ні гаспадар» «многа гаворкі пра іх. Толькі... бачыць іх на свае вочы не траплялася» [3, с. 104]. А вось намінацыя «людскі чалавек» Кузьмы Чорнага пазбаўлена іроніі. І ад яе не ўтвораць множнага ліку, бо такіх людзей няшмат [4, с. 255].

Найбольш поўна і ў «чыстым выглядзе» намінацыйная функцыя здзяйсняецца ўласнымі імёнамі. Менавіта яны пераважаюць сярод персанажных намінацый у літаратуры, а выкарыстаныя як загаловкі адсылаюць да індыўідуальных, вылучаных з мноства, лёсаў. Паводле слушнай заўвагі Юрыя Тынянава, у мастацкім творы няма негаваркіх і незнаёмых імёнаў: кожнае імя ёсць шматфарбнае абазначэнне, што з максімальнай сілай развівае адценні, якія мы абмінаем у жыцці. Онiмы, падобныя да назваў рэчавага свету (Гузiк, Грэбень, Бераг), як адзначаў Иван Чыгрын, сведчылі пра выхад на арэну гісторыі чалавека з самых адсталых сацыяльных нізоў. Гэтае сцвярджэнне часткова спраўджаецца і адносна героя Калюгі Бладзіка Мотуза (мотуз, або матуз, азначае «аборка», «вяровачка»). Гузiк, як заўважыў Міхась Лынькоў у апавяданні «Над Бугам», павiнен сваё месца ведаць. Так і чалавек. Матуз жа бывае і завязаны, і разбэрсаны. Бладзік — персанаж супярэчлівы. На жаль, твор не закончаны, і засталася невядомым, як развівалася вярвачка яго лёсу: стаў ён героем новага часу або яго ахвярай. У літаратуры распаўсюджаны мастацкі прыём перайменавання, надання мянушак, так званых «хадзячых прозвішчаў». Яны тыпізуюць характар у святле пэўнай ідэі.

На думку Вінаградава, уласныя імёны ўяўляюць сабой разнастайнасць рэалій, на якія аўтар лічыць неабходным звярнуць увагу, таму што яны з'яўляюцца неад'емнай часткай характарыстыкі літаратурнага персанажа. Як правіла, чытач звяртае ўвагу на імя ці прозвішча галоўнага героя толькі ў тым выпадку, калі яно прываблівае яго, выдзяляецца сваёй незвычайнасцю. Так, Л. Калюга часта выносіць імёны сваіх нестандартных герояў у загаловкі, а выбіраючы іх, можа даць волю сваёй фантазіі і кіравацца ўласнымі меркаваннямі. Назва апавядання Л. Калюгі «Лук'ян — каперацiўскi сабака» інтрыгуе тым, што не дае аніякага першапачатковага ўяўлення пра загаловака героя. Але хутка робіцца вядома, што Лук'ян — гэта ўвогуле чалавек, які чамусьці зусiм «не прыбытковы для каперацiў» [3, с. 308]. А сабакам яго завуць за тое, «што не спуsciць нікому слова». Аўтар папярэджвае: «Ідзі... чаго купiць і асцерагайся, каб не папасiся» [3, с. 311]. Праўда, у фiнале твора меркаванне аўтара пра няздатнасць героя да камерцiў цалкам абвяргаецца. Тут Лук'ян выступае, кажучы сучаснай мовай, ядрэнным маркетологам, паспяхова прываблівае пакупнікоў. Аўтар А. І. Белая звязвае гэтую намінацыю з вобразам героя аповесці «Маленькі чалавечак» яўрэйскага класiка XIX стагоддзя М. Мойхер-Сфарыма. Іцхоку давялося папрацаваць так званым «сабакам» у галантарэйнай лаўцы. Ён павiнен быў з гучным крыкам хапаць на вулiцы першага сустрэчнага і валачы ў лаўку. Лук'ян дасягае такога ж выніку значна больш удалым спосабам, не ахвяруючы ні сваёй годнасцю, ні здароўем [8, с. 31—32].

У апавяданні «Іллюк-даследчык» Лукаш Калюга называе не вучонага, а селяніна, які вырашыў злавiць на «месцы злачынства» сваю жонку, бо лічыць, што яна яму здраджвае: «Ад поўдня ледзь не да вечара як пасядзеў, дык і надумаўся, якім манерам Альжу даследзiць, з кім яна займаецца» [3, с. 360]. Дзеяслоў *даследзiць* у гэтым ужываецца са значэннем «угледзець, убачыць, прасачыць», адсюль і значэнне слова даследчык — «той, хто сочыць». Значэнне слова «штучны» ў апавяданні «Трахiм — штучны чалавек» звязана са значэннем дыялектызма штуковаць — «жартаваць, вытвараць». Ён сцвярджаў, што калі не працаваць, то і есцi не будзе хацеца. «Раў Трахiм людзям гэта сваё перакананне ад шчырага сэрца, а яны ўсё думалі, што штукуе» [3, с. 351]. Праверыўшы гэтую штуку на сабе, Трахiм пераканаўся, які дарагі так званы лёгкі хлеб. Героi ранніх твораў — жыхары вёскі Баркаўцы. Нездарма ў назве апавядання «Баркаўцы — добрая вёска, баркаўчане — добрыя людзi» ўжываецца і сама назва, і асабовы назоўнік, утвораны ад яе. У загаловку аповесці «Нядоля Заблоцкiх» ўжываецца ўласнае імя, што характэрна для ранніх твораў пiсьменніка, і абстрактны назоўнік «нядоля» — «нешчаслівая, цяжкая доля; цяжкі лёс, гора» [7, т. III, с. 427]. Уласнае імя як бы пазбаўлена пэўнай жыццёвай канкрэтыкі: прозвішча Заблоцкі ўжываецца ў фразеалагізме *зарабiць як Заблоцкі на мыле* «зусiм нічога, ніколыкі ці амаль нічога не зарабiць». Разгортваючы ў аповесці жыццёвую гісторыю сям'і Заблоцкiх, якая, дарэчы, жыве ў вёсцы Баркаўцы, пiсьменнік фактычна стварае мадэль гісторыі свайго народа.

**Заклучэнне.** Аўтарская намінацыя — «формула» персанажа, неад'емная частка яго характарыстыкі. У творчасці Л. Калюгі сустракаецца шмат нацыянальна-каларытных намінацый. Іх эстэтычная каштоўнасць вызначаецца наяўнасцю пэўнай загадкі як «зерня» будучага развіцця персанажа.

#### Спіс цытаваных крыніц

1. *Гинзбург, Л. Я.* О литературном герое / Л. Я. Гинзбург. — М. : Сов. писатель, 1979. — 222 с.
2. *Бабарэка, А.* Збор твораў : у 2 т. / А. Бабарэка. — Вільня : Ін-т беларусістыкі, 2011. — Т. 2. Проза. Паэзія, філасофія, публіцыстыка, запісныя кніжкі, дзённікі, лісты. — 726 с.
3. *Калюга, Л.* Творы : раман, аповесці, апавяданні, лісты / уклад., прадм. Я. Лецікі ; камент. Н. В. Гаўрош, Т. М. Трыпуцінай / Л. Калюга. — Мінск : Маст. літ., 1992. — 607 с.
4. *Чорны, К.* Збор твораў : у 8 т. / К. Чорны. — Мінск : Маст. літ., 1973. — Т. 3 : Раманы. — 544 с.
5. *Чорны, К.* Збор твораў : у 8 т. / К. Чорны. — Мінск : Маст. літ., 1973. — Т. 4 : Аповесці і раманы. — 496 с.
6. *Ребель, Г. М.* Герои и жанровые формы романов Тургенева и Достоевского (Типологические явления русской литературы XIX века) : автореф. ... дис. д-ра филол. наук : 10.01.01 / Г. М. Ребель. — Ижевск, 2007. — 47 с.
7. *Тынянов, Ю.* Литературный факт [Электронный ресурс] / Ю. Тынянов. — Режим доступа: <http://www.philology.ru/literature1/tyunyanov-77e.htm>. — Дата доступа: 04.08.2017.
8. *Белая, А. І.* Герой. Асоба. Характар : мастацкая персаналогія ў беларускай прозе першай трэці XX стагоддзя : манаграфія / А. І. Белая. — Баранавічы : РВА БарДУ, 2012. — 517, [3] с.

УДК 811.161/3:81'42

Т. Р. Бруцкая, І. С. Балаганскі

Установа адукацыі «Баранавіцкі дзяржаўны ўніверсітэт», Баранавічы

### ІНДЫВІДУАЛЬНА-АЎТАРСКІЯ НЕАЛАГІЗМЫ Ў МОВЕ РАМАНА НІЛА ГІЛЕВІЧА «РОДНЫЯ ДЗЕЦІ»

**Уводзіны.** Індывідуальна-аўтарскія неалагізмы — гэта разнавіднасць аказіянальных слоў, што ўтвараюцца паэтам і пісьменнікамі для вырашэння мастацкіх задач і жывуць толькі ў пэўным кантэксце, а па-за ім, за рэдкім выключэннем, не ўзнаўляюцца. Яны, як правіла, не ўваходзяць у агульны ўжытак і не прэтэндуюць на замацаванне ў мове. «Аказіяналізмы, — падкрэслівае А. А. Земская, — характарызуюць зусім асобы аспект вывучэння мовы — творчы, індывідуальны, эстэтычны: яны рэалізуюць індывідуальную творчую кампетэнцыю таго, хто гаворыць, хай гэта паэт, дзіця або звычайны чалавек. Яны арыентаваны не на правілы, агульныя для ўсіх носьбітаў мовы, а на здольнасць індывідуума выкарыстоўваць магчымасці, закладзеныя ў сістэме мовы. Аказіяналізмы паказваюць, на што здольная мова пры параджэнні новых слоў, якія яе творчыя патэнцыі, глыбінныя сілы» [2, с. 180].

Нярэдка ўтвараў індывідуальна-аўтарскія неалагізмы народны паэт Беларусі Ніл Гілевіч. Разгледзім асаблівасці іх словаўтварэння ў мове яго рамана ў вершах «Родныя дзеці».

**Асноўная частка.** У мове рамана Ніла Гілевіча «Родныя дзеці» найбольш прадуктыўнымі спосабамі словаўтварэння з'яўляюцца складаныя: словаскладанне, асноваскладанне, асноваскладанне + нульсуфіксацыя, асноваскладанне + суфіксацыя.

Так, словаскладаннем утвараюцца:

1) назоўнікі (*побыт-лад, праца-служба, послабкі-аддухі, попел-прысак, роздумы-развагі, пісьмо-павестка, алкаш-сусед, карціны-малюнкi, філосаф-сацыёлаг, поскудзь-малпа, уцеха-радасць, ліпа-медавуха, горыч-скруха, трэшчыны-маршчыны, крылы-рукі, прырода-матухна, цуда-музыка, зірк-пагляд, сяброўка-дылда, гоман-гам, ганьба-стыд, банцік-вузел, усхліп-плач, памер-вязьмо, суд-прысуд, стан-настрой, поспех-плён, грошы-сродкі, смутак-горыч, песня-наваселька, дзедуган-груган*): Чытач! А можа — не прыдумаў? / А — толькі кінуў свой пагляд / На сутнасць радасці і суму, / З якіх сатканы **побыт-лад**? [1, с. 5]; Не ў вір маленства — **праца-служба** / Штодзённа ў вір цягнула свой [1, с. 7]; І адкладаў ён падарожжа, / Як бы да нейкіх перамен, / Да нейкай **послабкі-аддухі**, / Што ўрэшце выпадзе яму [1, с. 7]; Справа ў тым, / Што калі нават **попел-прысак** / Астыў — нашто капацца ў ім? [1, с. 10]; У гэтых **роздумах-развагах** / Бываў Вячорка ўсякі раз, / Калі матуля ў госці звала — / На адпачынак, на папас [1, с. 11]; Ды вось прыйшло **пісьмо-павестка**, / Якой чакаў ужо Сцяпан [1, с. 11]; Тады — ты сам свой інквізітар, / І — як сказаў **алкаш-сусед**: / «Прабач, таварыш кампазітар, / За гэтым я прыйшоў на свет!..» [1, с. 12]; Вячорка, стомлены мільганнем / **Карцін-малюнкаў** за акном, / Павекі звёў без намагання / І перанёсся ў родны дом [1, с. 12]; Ён быў **філосаф-сацыёлаг**, / Дацэнт сталічнай ВНУ [1, с. 17]; Мянущку гэту меў ён змалку. / А праз каго? Чыя віна? / Ды ўсё праз тую **поскудзь-малпу**, / Каб тройчы выдахла яна! [1, с. 21]; Ад дзіва пырнуў смехам хлопец / І **ўцехай-радасцю** заззяў [1, с. 21]; Ах, тая **ліпа-медавуха**! / Як часта ў сэрцы ён пасля, / Калі даймала **горыч-скруха**, / Чуў весні шум яе галля! [1, с. 22]; І бачыў **трэшчыны-маршчыны**, / Што ўверх віліся па кары [1, с. 22]; Не разлавалася — ні трохі. / Ізноў імгненна расцвіла, / Прабегла тры-чатыры крокі / І — **крылы-рукі** развяла [1, с. 23]; Яшчэ і талент ёй музычны / **Прырода-матухна** дала [1, с. 27]; А **цуда-музыка** гучала / Усё званчэй, усё званчэй [1, с. 28]; Але заўважыў: хоць дзяўчыне / І сыпле ўсмяшкі Юзік-хват, / А ўсё ж яна не-не дый кіне / На баяніста **зірк-пагляд** [1, с. 30];